

РИСКОВИ ДЕТЕРМИНАНТИ ЗА ОТКЛОНЕНИЯ В ПОВЕДЕНИЕТО ПРИ ДЕЦА В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

доц. д-р Ицка Дерижан, гл. ас. д-р Генчо Вълчев

RISK DETERMINANTS FOR BEHAVIORAL DEVIATIONS IN CHILDREN IN PRIMARY SCHOOL AGE

Itska Derijan, Gencho Valchev

Abstract. *The study presented in this article does not claim to be exhaustive on the matter. It has a pilot character and includes a small amount of respondents. The aim is the approbation of the methodology. Although not representative, the results highlight clear trends that, we suggest, will be confirmed in the official study. The stress is on early identification of the factors triggering and determining the deviations in behavior and opportunities for early preventive intervention of social workers, teachers, psychologists, counselors. Contingent choice is not accidental. It is determined by the fact that this is a critical age – the beginning of puberty. This is age, in which the child already has built skills that will be the basis of its future development and integration in society.*

Keywords: *deviant behavior, risk factors, social counseling, prevention.*

Отклоняващото се поведение е своеобразен тип социална аномалия. То е общосоциален проблем. Засяга всяка социална група, среща се както в изостаналите, така и в напредналите в социално-икономическо отношение страни. Особено тревожно е статуквото в източноевропейските страни, разтърсвани от дълбоки промени в икономиката и обществото, между които е и България.

Спецификите на отклоняващото се поведение са групови и индивидуални и се отнасят както до *характера на протичане* на поведенческия акт, така и до *последствията* от индивидуалното или групово поведение. То е форма на социалното поведение и се регистрира като нарушение на институционализираните норми на дадено общество.

Представеното в настоящата статия изследване няма претенции за изчерпателност по проблема. То има пилотен характер и обхваща малък по обем контингент с цел апробиране на методиката. Въпреки че нямат представителен характер, резултатите очертават недвусмислени тенденции, които предполагаме, че ще се потвърдят при официалното изследване. Акцентът е върху ранното идентифициране на факторите, провокиращи и детерминиращи девиации в поведението и възможностите за навременна превантивна намеса на социални работници, педагози, психолози, консултанти.

Изборът на контингента не е случаен. Той се определя от обстоятелството, че това е кризисна възраст - началото на пубертета. Възраст, в която детето вече има

изградени умения, които ще са основа за неговото бъдещо развитие и реализация в социума.

Първи сигнал за дефицит на умения за социална адаптация е отклоняващото се поведение. Разкриването на възможния риск за генерирането му и навременната специализирана подкрепа ограничават вероятността за еволюирането му в девиантно и деликвентно поведение.

За да се осъществи ефективна превантивна дейност върху отклоняващото се поведение е необходимо да се познаят факторите, които го генерират. Тези фактори трябва да се трансформират от антисоциализиращи в социалнокреативни, за да се помогне на подрастващите, които са се отклонили от общо приетите норми на поведение, да преодолеят негативната си нагласа към обществените социални и правни норми.

В тази логическа рамка усилията на изследователския екип бяха канализирани за постигането на две **основни цели**:

1. Да се проучат и дефинират аспектите и рисковите фактори на отклоняващото се поведение при 10-11 годишните деца.
2. Да се предложи концептуален модел за преодоляване на отклоняващо се поведение.

В тази статия представяме резултатите от пилотното проучване по първата основна цел. На база анализ на резултатите от цялостното изследване (теоретично и емпирично) екипът ще предложи (в следваща публикация) разработен концептуален модел за превенция на отклоняващо се поведение и социална рехабилитация на лицата с такова поведение.

Теоретична постановка на проблема

Възрастта от 7 до 11 години у нас се етиkira като „начална училищна възраст”. Обозначаването на възрастови периоди в зависимост от училищната степен, в която учат децата, не е коректно, защото така се дава предимство на институционални критерии като водещи за характеризиране на даден възрастов период, а не техните иманентни особености. В англо-американската психологическа литература е прието този възрастов период да се нарича „средно детство”. Всъщност в последното понятие се влага по-широко съдържание – средното детство обхваща възрастта от 6 до 12 години.

В съвременната психология на развитието средното детство продължава да се разглежда като период на ускорено развитие на интелектуалните психични функции и най-вече на мисленето под въздействието на учебния процес. Паралелно с това, средното детство е период в който се формират социални умения и мотиви. Ето защо е оправдано да се каже, че средното детство е време на широка социализация на детето.

През средното детство момчето или момичето обикновено е хармонично отнесено към своите три жизнени свята: семейство, училище и връстници. По правило след средното детство тази хармония се нарушава и децата започват да са ценностно ангажирани предимно в света на връстниците и другите два свята се превръщат във фон.

Самооценката на детето е сума от оценките на значимите възрастни (най-често на майката, бащата, баби, дядовци и евентуално на учителката). Ако те дават на детето висока оценка, хвалят го и му вярват, че то може да се справи с много неща, то проявява високо самочувствие, повишени претенции и мисли себе си като заслужаващо уважение и внимание. И обратно, при незачитане, недоверие и непрестанни упреци, то не очаква от себе си високи постижения, а заедно с това не полага усилия за постигане на висока норма на развитие. В цялост самооценката на децата през средното детство е нещо като самоизпълняващо се пророчество: за да повярва детето в себе си, нужно е първо значимите възрастни да повярват в него.

Според големия изследовател на детството Жан Пиаже през средното детство постепенно се изживява егоцентризмът в речта, в мисленето и в социалните взаимоотношения. Възниква нова ядрена структура на съзнанието – способността да се заема гледната точка на другия човек. [Пиаже, 1981] Успешното заемане на гледната точка на другия има множество следствия както за развитието на познавателната сфера, така и за социалните взаимоотношения на детето. Нараства склонността му за сътрудничество с връстниците.

В мотивите си детето през средното детство е все още твърде много свързано с възрастните. Например, то посещава музикална школа или танци заради това, че така иска майка му. Детето не цени особено съдържанието на нещата, които учи там, а това, че неговите занимания се харесват на майката или на някой друг от значимите възрастни.

В III – IV клас се появяват „устойчиви мотиви за заемане на по-добро място в детския колектив” [Левкова, 2003]. При 10-11-годишните деца се наблюдава тенденция на подбор на приятелите по душевно сродство. Извършва се бърза преориентация на доминиращите за тях отношения от света на възрастните към света на връстниците. Тогава за детето е по-важно да се харесва на връстниците си, отколкото на възрастните.

Съществени промени настъпват в познавателните възможности на децата. По отношение на интелектуалното развитие Жан Пиаже нарича този период „стадии на конкретните операции” [Пиаже, 1981]. Същността му се състои в това, че детето усвоява еквивалентност и обратимост на преобразованията на предметите при условие, че борави с тях практически. У него възникват обобщени интелектуални схеми/операции/ за установяване на инвариантност на най-използваните предметни свойства – обем, маса, количество, число и др. Детето започва да проявява логичност и непротиворечивост на мисленето, но само в конкретни ситуации, защото за интелектуалните си действия то се нуждае от сетивно-предметна основа.

„В тази възраст се забелязва диференциация на два личностни типове по отношение на доминиращата им ориентация – към **разбиране на света в неговата истинна определеност, или към „правене на нещо.**” Условно можем да наречем първия личностен тип теоретици, а втория – практики.” [Минчев Б., 2005] Ако тази типология е вярна, тя би имала сериозни последствия за организацията на училищното обучение. За двата типа е нужен различен по форма учебен процес, а дори и учебното съдържание би трябвало да се различава. Теоретичното обучение би било слабо ефективно при деца с практическа нагласа и обратно.

Направеният преглед на авторски концепции за същността и факторите на отклоняващото се поведение при децата, позволяват известни обобщения:

- Възрастта 10 – 11 години се характеризира с бурни процеси на физическо израстване, това също е интензивен физиологичен стрес за организма. В тази възраст децата са най-непослушни, своенравни, особено в училище. Като че ли в този период нетърпението им да пораснат е най-голямо. В този период се наблюдава рязък спад на учебната мотивация. Децата развиват особена субкултура към специфични идоли, модни облекла и маниери на поведение. Има една особена невротичност, често проявявана в поведението и преживяванията. Това се дължи на особения дискомфорт, причинен от бързото израстване на тялото. С други думи това може да се нарече „болест на растежа”, или по-правилно е да го наречем **ранно тийнейджърство**. Възраст през която на децата им е трудно да бъдат съсредоточени и работоспособни и самоконтролът им отслабва по обективни причини.

- Никак не е за пренебрегване и факта, че децата в тази възраст след като са отхвърлили авторитета в къщи /света на възрастните/, те все още търсят нов авторитет /приятел, съученик, връстник/, ако не го открият, децата се чувстват сами и изолирани, дори излъгани. В такъв момент за да бъдат забелязани децата са склонни да проявят

отклоняващо се поведение. Това е техният протест срещу всички нас и обществото като цяло.

Поведенческите отклонения не винаги противоречат на установените обществени норми, защото няма еталон за нормално поведение. Когато отклоненото поведение включва в себе си увреждащ резултат с или враждебност към обществото, говорим за асоциално поведение. То е непряко насочено срещу обществото, докато при антисоциалното поведение има пряка насоченост.

Отклоняващото се поведение е социално явление, несъответстващо на установените в дадено общество норми за поведение. То е негативно отклонение на поведението, несъгласувано с нравствените и правните норми за поведение. Всеки акт в това поведение е свързан с вътрешния свят на личността и е съпътстван от отклонения в неговите потребности, мотиви и ценности.

Възрастта 10-11 години се характеризира като възраст на ранното тийнейджърство или криза на пубертета. Това е възраст в която детето търси своята идентичност, като отхвърля вече утвърдени в живота му авторитети – родители, учители и други значими възрастни. То развива стремеж към себеутвърждаване сред своите съученици и се опитва да завоюва свое място в групата, която си е избрало, много често се опитва да заеме лидерски позиции в груповите взаимоотношения. В този сложен процес на напасване и в същото време липсата на инструментариум за справяне с новата ситуация, детето много често проявява отклоняващо се поведение. Защото чрез поведението си детето изразява своите чувства и емоции. Детето на единадесет години вече притежава набор от умения, разбира се недостатъчни, но то е усвоило някакъв модел на поведение.

От особена важност е да бъдат проучени факторите, които влияят върху поведението на детето и да бъде предложена програма от социални мерки за предотвратяването на отклоняващо се поведение.

Структура и организация на емпиричното изследване

Предмет на изследването са проявите на отклоняващото се поведение при 10 - 11-годишни деца и факторите, детерминиращи това поведение. **Обект** на изследването са няколко групи лица:

- Ученици от 4-ти клас на две училища в гр. Пловдив;
- Педагогически персонал от същите училища;
- Родителите на анкетираните ученици.

Това структуриране на обекта на изследването е следствие от разбирането на изследователския екип за комплексността на проблема и необходимостта той да бъде обхванат и проучен от различни аспекти.

Извадката е конструирана съобразно целта на изследването, неговия пилотен характер и необходимостта за бързо приключване на първия етап и получаване на резултати за ефективността на методиката. Пилотната извадка включва 60 ученика - 36 момичета и 24 момчета, 40 педагози - 6 мъже и 34 жени на възраст и 60 родители - 22 мъже и 38 жени.

Изследването се проведе през м. Септември 2011г.

Изследователският инструментариум се състои от социометричен метод и три анкетни карти, всяка една е предназначена за определена категория респонденти, а именно:

Социометричен метод „Избор на партньор” на Дж. Морено – предназначен за ученици; Социометричният метод на Дж. Морено има за цел да проучи какви са взаимоотношенията в групата /класа/.

- Анкетна карта № 1 – предназначена за ученици;

Анкетна карта № 1 се състои от 18 на брой отворени и затворени въпроси. Изследователската идея тук е чрез директно задаване на въпроси да се получи информация от анкетираните относно съдържателни параметри, декомпозиращи предмета на изследване.

- Анкетна карта № 2 – предназначена за педагози;

Анкетна карта № 2 са състои от 12 въпроса и е предназначена за учители, класни ръководители, директори. Разликата с анкетна карта № 1 идва не само от броя на въпросите, но и от целевата група на респондентите, които тук са класни ръководители, учители и един директор.

- Анкетна карта № 3 – предназначена за родителите.

Анкетна карта № 3 се състои от 10 въпроса. Идеята е чрез анкетиране на родителите да се разбере начина на мислене, убеждения и възпитание, дали се припокриват с тези на техните деца. Това предполага по-голяма степен на надеждност на информацията.

Резултати от изследването

След събирането и първичната обработката на данните е извършен анализ на резултатите. Установиха се закономерности и тенденции, обобщени както следва:

1. Резултати от анкетирането на учениците.

- Децата не знаят какво означава отклоняващо се поведение. Никой не ги е информирал как да не проявяват отклоняващо се поведение. Тревожен е факта, че въпросите които им бяха зададени в Анкетна карта №1, въпроси които определят отклоняващото се поведение, децата ги приемат не като отклоняващо се поведение, а като нещо естествено в ежедневието си;

- 87% от децата са преки свидетели или потърпевши от отклоняващо се поведение от съученици и по-големи от тях;

- Анкетираните също са проявявали отклоняващо се поведение „понякога” спрямо по-малки ученици;

- Тревожен е факта, че децата биха споделили проблемите си с приятели, но не и със своите родители. ***Очевидно е, че връзката дете-родител е нарушена.***

- Факторите, които влияят върху нагласите за проява на отклоняващо се поведение, децата определят на първо място „семейството като цяло” и след това „приятелския кръг”;

- Едва 15% от децата отговориха, че биха се намесили, ако станат свидетели на отклоняващо се поведение, останалите деца се страхуват;

- Децата се нуждаят от допълнителна информация как да се предпазят от отклоняващо се поведение.

2. Резултати от анкетиране на родителите

- Преобладаващата част от родителите отговарят, че знаят къде са децата им, когато не са в къщи;

- Според родителите децата споделят проблемите си с тях;

- Факторите които влияят върху формирането на нагласите на децата при отклоняващо се поведение, според родителите е „приятелската среда”. ***Тук се получава разминаване между мнението на децата и родителите;***

- Родителите казват, че „в много редки случаи” не могат да се овладееят и крещят на децата си, други дори ги бият. ***Очевидно е, че комуникацията между дете-родител е нарушена.***

3. Резултати от анкетиране на педагозите

- Учителите прехвърлят отговорността върху родителите;
- Липсва координация между учители и родители;
- Нарушена комуникация между деца и учители;
- Общо мнение е, че отклоняващото се поведение ще нараства.

Изводи

1. Резултатите от проведеното емпирично изследване при десет-единадесет годишни деца в норма, се установи, че представите на децата и на възрастните за отклоняващо се поведение се разминават.

2. Децата са изложени на опасност от негативни въздействия и атаки там, където главно протича тяхното ежедневие – на улицата, в училищния двор, у дома.

3. В детските групи отклоняващото се поведение се приема нееднозначно - някои от децата с отклоняващо се поведение са лидери, неформални лидери, други – аусайдери Това се обяснява с факта, че децата които проявяват лидерски качества имат изградена базисна привързаност, имат изграден самоконтрол. Децата аусайдери лесно могат да се поддадат на отклоняващо се поведение защото имат ниска самооценка за себе си, приели са модели на поведение неподходящи за тяхната възраст, най-често това са модели копирани от собствените им родители.

4. Установи се разминаване в очакванията на родители и учители по отношение на водещата роля на субектите в процеса – родителите или учителите да бъдат това. Отговорността се прехвърля взаимно и нито родителите, нито учителите притежават необходимия инструментариум за справяне с отклоняващото се поведение при децата.

5. При децата като цяло липсват авторитети на които биха се доверили или потърсили подкрепа. Липсата на авторитет, липсата на значим човек оказва негативно въздействие върху нагласите и поведението им.

Литература:

1. Бурмов, А., Егоистът и егоцентрикът, София, 2008 г.
2. Левкова, И. Психология на развитието. Шумен, 2003.
3. Лакан, Ж., Семейните комплекси, София, 2008 г.
4. Маслоу, Е., Мотивация и личност., София, 2001 г.
5. Морено, Дж., Основи на психодрамата., София, 1994 г.
6. Петрова, Ел., Комуникация и морал, София, 2004 г.
7. Трашлиев, Р., И. Дерижан, Г. Колев, Детето като предмет на социалната работа, Шумен, 2003г.
8. Hollandq R., Moretti, M. At. At. - Attachment and conduct dicorder: The response program. Canadian Journal of psychiatry, 1993